

บทที่ 5

สรุปผลการวิจัย อภิปรายผลและข้อเสนอแนะ

สรุปผลการวิจัย

การเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ทางศาสนาและความเชื่อที่หลากหลายในสังคมไทยสมัยใหม่เป็นผลที่สืบเนื่องมาจากการปฏิรูปพุทธศาสนาให้บริสุทธิ์จากวิทยาศาสตร์ตามแนวคิดระบบเหตุผลนิยมตั้งแต่สมัยต้นรัตนโกสินทร์เป็นต้นมาประกอบกับเมื่อได้มีการตราพระราชบัญญัติการปกครองคณะสงฆ์ ร.ศ.121 (พ.ศ.2445) ทำให้สถานภาพพุทธศาสนาในอดีตที่เป็นสถาบันทางสังคมซึ่งเป็นศูนย์รวมทางจิตวิญญาณที่สำคัญยิ่งให้กลายเป็นพุทธศาสนาโดยการควบคุมของรัฐทำให้คุณค่าทางจิตวิญญาณของพุทธศาสนาได้ค่อยเริ่มจางหายไปและกลายเป็นศาสนาที่เป็นเพียงสัญลักษณ์ในเชิงพิธีกรรมในที่สุด

สำนักธรรมกายเป็นขบวนการพุทธศาสนาแนวปฏิรูปที่สำคัญแห่งหนึ่งซึ่งได้เกิดขึ้นท่ามกลางเงื่อนไขดังกล่าวซึ่งเกี่ยวเนื่องกับการเปลี่ยนแปลงของสภาพเศรษฐกิจและสังคมตามการดำเนินงานตามแผนพัฒนาเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติฉบับที่ 1 นับตั้งแต่ปี พ.ศ.2504 เป็นต้นมาจากสภาพการณ์ของความเปลี่ยนแปลงนี้ทำให้คนในสังคมสมัยใหม่ได้รับผลกระทบจากวิถีชีวิตที่เปลี่ยนไปและพวกเขาได้ประสบปัญหาต่างๆมากมายซึ่งบางครั้งไม่สามารถหาทางออกให้กับชีวิตที่ประสบได้ คนในสังคมสมัยใหม่จึงมีแนวโน้มที่ต้องการแสวงหาความเชื่อศาสนาใหม่ที่สามารถตอบสนองความต้องการทางจิตวิญญาณซึ่งสอดคล้องกับการดำเนินชีวิตในสังคมแบบใหม่ได้ สำนักธรรมกายได้นำเสนอกิจกรรมทางศาสนาที่ผสมผสานแนวคิดแบบทุนนิยมทำให้สอดคล้องกับคนในสังคมเมืองโดยเฉพาะคนชั้นกลางในกรุงเทพมหานคร จนมีผู้นับถือศรัทธาอย่างกว้างขวางอันประกอบด้วย กลุ่มนักธุรกิจ ข้าราชการชั้นสูง คนชั้นกลางผู้มีการศึกษา และนักศึกษาในสถาบันอุดมศึกษาต่างๆทั้งในกรุงเทพมหานครและส่วนภูมิภาค

ในการวิจัยนี้ผู้วิจัยมุ่งศึกษาขบวนการธรรมทายาทในสถาบันอุดมศึกษาภาคเหนืออันเป็นเครือข่ายหนึ่งที่สำคัญสำนักธรรมกาย จากผลการวิจัยพบว่าสำนักธรรมกายได้มุ่งเป้าหมายไปในการเผยแผ่ความเชื่อทางศาสนาไปยังนักศึกษาในมหาวิทยาลัยมีจุดมุ่งหมายเพื่อสร้างบุคลากรรุ่นใหม่ผู้มีการศึกษาให้กับองค์กรโดยดำเนินงานผ่านกระบวนการต่างๆนับตั้งแต่ขณะเป็นนักศึกษาจนกระทั่งสำเร็จการศึกษาแล้ว การแสวงหาบุคลากรได้ดำเนินผ่านกิจกรรมทางศาสนาที่สำคัญคือโครงการอบรมธรรมทายาททั้งชายและหญิง และกิจกรรมทางศาสนาของชมรมพุทธศาสตร์ในสถาบันอุดมศึกษาแต่ละแห่ง โครงการอบรมธรรมทายาทเป็นกิจกรรมขั้นตอนแรกเพื่อสรรหาและ

อบรมจัดเกลาบุคลากรรุ่นใหม่ตามแนวคิดของผู้นำของสำนักธรรมกายที่ต้องการสร้าง “คนดีที่โลกต้องการ” ซึ่งมีแบบฉบับและเอกลักษณ์อันเดียวกันคือ มีวิถีคิด มีพฤติกรรมของการแสดงออกและอุดมการณ์ทางศาสนาเช่นเดียวกัน เป็นต้น ต่อมาเมื่อบรรดานักศึกษาเหล่านั้นได้ผ่านการฝึกอบรมโครงการอบรมธรรมทายาทเสร็จเรียบร้อยแล้ว เมื่อกลับไปยังสถาบันอุดมศึกษาของตนจะไปจัดตั้งองค์กรเพื่อสนองตอบและผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมแบบแผนที่ได้รับการอบรมธรรมทายาทอย่างต่อเนื่อง องค์กรนี้โดยทั่วไปเรียกว่า “ชมรมพุทธศาสตร์” นอกจากนี้ชมรมพุทธศาสตร์มีการแสวงหาสมาชิกรุ่นใหม่เข้าสู่องค์กรเพื่อปลูกฝังแนวความคิดทางศาสนาและส่งสมาชิกทุกคนเข้าสู่การอบรมในโครงการอบรมธรรมทายาทและอุปสมบทหมู่เช่นนี้อยู่ต่อไป จนกระทั่งพวกเขาได้สำเร็จการศึกษาเรียบร้อยแล้ว สำนักธรรมกายมีโครงการองค์กรที่จะรองรับบุคคลกลุ่มนี้หากเข้าสู่องค์กรในฐานะบุคคลากรประจำหรือถ้าไม่เข้าสู่องค์กรอาจทำหน้าที่สนับสนุนสำนักธรรมกายอยู่ภายนอกที่เรียกว่า “กลุ่มกัลยาณมิตร”

ในการศึกษาวิจัยครั้งนี้ผู้วิจัยได้ค้นพบว่านักศึกษาที่ผ่านการอบรมธรรมทายาทซึ่งบางสถาบันไม่มีชมรมพุทธศาสตร์ พวกเขาเหล่านั้นได้เข้าไปดำเนินการจัดตั้งหรือหากสถาบันแห่งนั้นมีชมรมพุทธศาสตร์มาก่อนแล้วก็จะใช้ยุทธศาสตร์เชิงรุกเพื่อเข้าไปแย่งชิงเพื่อเข้าไปบริหารองค์กรซึ่งหลายสถาบันประสบความสำเร็จด้วยดีแต่บางสถาบันก็ประสบปัญหาได้รับการต่อต้านอย่างมากจากสมาชิกเดิมที่นับถือศรัทธากลุ่มความเชื่อทางศาสนาอื่น เช่น กรณีการเข้าไปเผยแผ่ความเชื่อทางศาสนาที่เกิดขึ้นในมหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เป็นต้น การดำเนินการเผยแผ่ความเชื่อทางศาสนาในเชิงรุกของขบวนการธรรมทายาทได้มีความเคลื่อนไหวอย่างเป็นกระบวนการและต่อเนื่องในลักษณะ “ขบวนการเคลื่อนไหวทางสังคม” ในการศึกษาครั้งนี้จึงเรียกกลุ่มนักศึกษาที่ผ่านการอบรมในโครงการอบรมธรรมทายาทว่า “ขบวนการธรรมทายาท” และการดำเนินการดังกล่าวทำให้พวกเขาต้องมีปฏิสัมพันธ์ การต่อรองและแย่งชิงพื้นที่ทางสังคมและการเมืองทั้งภายในและภายนอกสถาบันการศึกษา จนนำไปสู่การสร้างตัวตนหรืออัตลักษณ์ทางศาสนาที่มีลักษณะเป็นแบบฉบับเดียวกันเช่น การแต่งกายด้วยชุดขาวหรืออย่างน้อยเสื้อขาว มีการตัดผมสั้นเกรียน และพฤติกรรมการแสดงออกทางสังคมด้านต่างๆ ตลอดจนรสนิยมและความเชื่อทางศาสนา

กระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนาของขบวนการธรรมทายาทได้แสดงออกผ่านการเข้าเป็นสมาชิกของชมรมพุทธศาสตร์หรือกลุ่มธรรมทายาทซึ่งมีฐานะเป็น “ชุมชนปฏิบัติการ” ซึ่งเป็นองค์กรทำหน้าที่หล่อหลอมการแสดงออกและการผลิตซ้ำทางวัฒนธรรมตามอุดมการณ์ทางศาสนาของสำนักธรรมกาย ได้ดำเนินผ่านกิจกรรมทางศาสนาและวิถีชีวิตประจำวันต่างๆของพวกเขาเช่น การสวดมนต์ทำวัตร การนั่งสมาธิ การไปวัดปฏิบัติธรรมทุกวันอาทิตย์ และการเข้ารับอบรมในโครงการอบรมธรรมทายาททั้งชายและหญิงเป็นประจำทุกปี เป็นต้น อาจกล่าวได้ว่ากระบวนการ

เรียนรู้ของขบวนการธรรมทายาทเกิดจากการเข้าไปมีส่วนร่วมในปฏิบัติการหรือกิจกรรมทางศาสนาที่เกิดขึ้นภายในชุมชนปฏิบัติการที่มีลักษณะของการเข้าไปเรียนรู้ในรูปแบบที่ไม่เป็นทางการและการมีได้ปฏิสัมพันธ์กับองค์กรภายนอกสถาบัน ซึ่งเกิดจากความพึงพอใจและความสุขในการเข้าร่วมอย่างเป็นธรรมชาติภายใต้แบบแผนอันหนึ่งขององค์กร แต่ในขณะเดียวกันกระบวนการเรียนรู้นั้นทำให้พวกเขาได้ถูกขัดเกลากายทางสังคม ทั้งโดยจากขบวนการธรรมทายาทและสำนักธรรมกายที่เป็นแหล่งความเชื่อทางศาสนาอันมีอิทธิพลสูงในการกำหนดอัตลักษณ์หรือความเป็นตัวตนของพวกเขา ทั้งโลกทัศน์และพฤติกรรมการแสดงออกทางสังคมในการดำเนินชีวิตของเขา

นอกจากนี้ผลการศึกษาได้พบว่ากระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนาของขบวนการธรรมทายาทเกิดขึ้นท่ามกลางเงื่อนไขทางสังคมพลวัตที่ซับซ้อนหลากหลายและบีบให้ผู้คนในสังคมทั้งคนชั้นกลางในเมืองและคนชายขอบต้องสร้างอัตลักษณ์ของตน โดยขบวนการธรรมทายาทในสถาบันอุดมศึกษาเป็นผลมาจากความต้องการแสวงหอุดมการณ์ทางศาสนาและคำอธิบายสำหรับการดำเนินชีวิต พวกเขาพบว่าสำนักธรรมกายได้นำเสนอสิ่งเหล่านี้ให้แก่พวกเขาได้อย่างตรงจุด เพราะอุดมการณ์ทางศาสนาและกิจกรรมทางศาสนาของสำนักธรรมกายนั้นสอดคล้องกับแนวคิดทุนนิยมบริโภค ซึ่งเป็นแนวคิดหลักในสังคมสมัยใหม่และสิ่งที่นักศึกษาเคยชิน นอกจากนี้เองความพยายามในการหาพื้นที่ทางสังคมหรือที่ยืนของตนในสถาบันอุดมศึกษาที่แข่งขันและต่อรองกับกลุ่มนักศึกษาที่มีความเชื่อแบบเก่าเป็นแรงผลักดันที่สำคัญทำให้พวกเขาได้เกิดการสร้างอัตลักษณ์ที่ส่งทอดมาจากองค์กรแม่และเป็นปฏิบัติการที่เกิดขึ้นภายในการรวมกลุ่มกันในลักษณะที่เรียกว่าเป็น “ชุมชนปฏิบัติการ” ที่กำหนดแนวคิดและพฤติกรรมการแสดงออกของพวกเขา

อภิปรายผล

การเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ทางศาสนาในสังคมไทยนั้นได้สะท้อนถึงความต้องการที่หลากหลายขึ้นของผู้คนในสังคมเมืองสมัยใหม่และความอ้างว้างโดดเดี่ยวของปัจเจกบุคคล ซึ่งเกิดความรู้สึกที่ขาดความมั่นคงในจิตใจหรือจิตวิญญาณที่ต้องการจะสัมผัสกับสิ่งศักดิ์สิทธิ์ทางศาสนา โดยเฉพาะขบวนการธรรมทายาทซึ่งเป็นกลุ่มนักศึกษาที่อยู่ในวัยแห่งการแสวงหาอุดมคติหรืออาจเป็นคำตอบบางอย่างให้กับปัญหาชีวิตที่เขากำลังประสบอยู่ ดังที่ได้มีนักศึกษาคณะวิศวกรรมศาสตรมหาวิทาลัยเทคโนโลยีพระจอมเกล้าพระนครเหนือ ผู้ซึ่งเข้ามาเป็นน้องใหม่ของชมรมพุทธศาสตร์ ปี พ.ศ.2543 ได้กล่าวถึงการเข้าร่วมชมรมพุทธศาสตร์ในสถาบันของเขาว่า

“...ชีวิตที่ต้องแยกจากครอบครัวอันเป็นที่รักพึ่งพิงที่อุ่นใจ มันช่างสร้างความเครียดให้กับนักศึกษาใหม่ ไม่ว่าจะทำอะไรมันเหมือนคนตาบอดเพราะเมืองหลวงนี้มันช่างกว้างมาก จนกระทั่ง

ได้ไปอบรมจริยธรรมซึ่งจัดโดยคณะ ก็พบว่าสบายใจได้ผ่อนคลายและผมตั้งมั่นว่าผมคืออีก 1 คนที่จะเป็นสมาชิกของชมรมพุทธฯ พี่ๆทุกคนต้อนรับเป็นอย่างดีและเดี๋ยวนี้ผมต้องมาสถาบันแต่เช้าเพื่อมาทำวัตรเช้าด้วยความศรัทธา จะกลับบ้านดึกหน่อยเพราะอยู่ทำวัตรเย็นและช่วยงานชมรมต่อเพื่อตอบแทนพระคุณที่ทำให้ผมเข้าถึงพระพุทธศาสนา ทำให้ผมเห็นความสำคัญของการรักษาศีล รู้จักจัดระเบียบความคิด ทุกคนในชมรมล้วนมีความปรารถนาต่อกันทั้งนั้น...”¹⁶⁹

ซึ่งสะท้อนว่าคนชั้นกลางไทยในปัจจุบันเกิดความว้าวุ่นหาสิ่งที่เรียกว่า“ความเป็นชุมชน” อันหมายถึง ความรู้สึกที่มนุษย์มีการผูกพันและมีความปรารถนาดีเอื้ออาทรต่อกัน จากการศึกษาพบว่าขบวนการทางศาสนาหรือลัทธิพิธีใหม่ที่เกิดขึ้นได้มอบสิ่งเหล่านี้แก่พวกเขาได้ ดังเช่น กรณีของสำนักธรรมกาย ชมรมพุทธศาสตร์หรือขบวนการธรรมทายาทที่สามารถตอบสนองความต้องการของชนชั้นกลางรุ่นใหม่ได้อย่างตรงจุด คือ การสร้างให้สมาชิกเกิดความรู้สึกแห่งความเป็นชุมชนเดียวกันเกิดเครือข่ายของผู้คนที่มีความปรารถนาดีต่อกัน ซึ่งเป็นเรื่องที่ผู้คนในสังคมทุนนิยมโยยหาตลอดจนความสามารถในการผสมผสานค่านิยมของสังคมทุนนิยมบริโภคเข้ามาปรับอย่างสอดคล้องกับค่านิยมพุทธศาสนาแบบจารีตดั้งเดิม จะเห็นได้ว่าวิถีคิดและการแสดงออกของกลุ่มคนที่นับถือสำนักธรรมกายนี้ จะเป็นตัวอย่างหนึ่งของผู้คนในสังคมพหุลักษณะภายใต้บริบทของความเป็นเมืองสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี

อีกแง่มุมหนึ่งการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ทางศาสนาใหม่นี้ดังกล่าวดังข้างต้นสำคัญว่า พุทธศาสนาที่เคยเป็นรากฐานของสังคมไทยมาแต่เดิมนั้น กำลังเสื่อมโทรมลงไม่สามารถปรับเปลี่ยนจุดเน้นในหลักคำสอนและกิจกรรมทางศาสนาให้สอดคล้องกับชีวิตของคนในยุคสมัยใหม่ รวมทั้งไม่สามารถตอบปัญหาใหม่ๆที่เกิดขึ้นในชีวิตของผู้คนท่ามกลางกระแสของความเปลี่ยนแปลงทางสังคมนี้ได้¹⁷⁰ ฉะนั้นจึงเป็นสัญญาณเตือนว่าถึงเวลาแล้วที่ภาครัฐหรือองค์กรปกครองคณะสงฆ์จะต้องปฏิรูปตนเองทั้งทางโครงสร้างการบริหารงาน บุคลากร และหลักธรรมคำสอน ให้เท่าทันกับความเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสังคมสมัยใหม่ที่มีความหลากหลายซับซ้อนอย่างยิ่งนี้ มิเช่นนั้นแล้ว พุทธศาสนาจะกลายเป็นศาสนาที่เป็นเพียงสัญลักษณ์เชิงพิธีกรรม ซึ่งปราศจากจิตวิญญาณที่ผู้คนสามารถยึดเหนี่ยวจิตใจและมีพลังสื่อความหมายต่อการเข้าใจโลกและชีวิตได้อีกต่อไป

การรวมกลุ่มของขบวนการธรรมทายาทในสถาบันอุดมศึกษาต่างๆทำให้พวกเขาสามารถได้มีส่วนร่วมทางศาสนา การแสดงอัตลักษณ์ทางศาสนา สิทธิเสรีภาพในการพัฒนาตนเองและ

¹⁶⁹ นันทวรรณ จุลนวล, “นิสิต-นักศึกษาในทางธรรม : ความหวังของชีวิตคนหนุ่มสาว” มติชนรายวัน

21 กรกฎาคม 2543 : 14.

¹⁷⁰ นิธิ เอียวศรีวงศ์ ยุคสมัยไม่เชื่ออย่าลบหลู่ (กรุงเทพมหานคร : แพร่สำนักพิมพ์, 2541), หน้า 4.

ความต้องการทางจิตวิญญาณทางศาสนาที่ตนเองสนใจได้ ผู้วิจัยจึงเห็นด้วยที่คนในสังคมสมัยใหม่จะมีอิสระและทางเลือกที่จะเชื่อหรือปฏิบัติตามความเชื่อทางศาสนา ลัทธิพิธีใดก็ได้ที่ตนเองพอใจ แต่ประเด็นที่น่าวิตกคือเสรีภาพของความคิดของคนเหล่านี้ถูกจำกัดให้เห็นเพียงด้านเดียว โดยเฉพาะอย่างยิ่งในองค์กรแม่ก็ได้อายามเข้ามาควบคุมกำหนดการดำเนินงาน และการแสดงความคิดเห็นให้เป็นไปตามระบบความเชื่อศาสนาที่กลุ่มตนเองยึดถือ ซึ่งสิ่งเหล่านี้ไม่ได้สะท้อนถึงการเป็นกลุ่มความเชื่อทางศาสนาใหม่ที่สนองตอบกับคนชั้นกลางรุ่นใหม่เลย ดังเช่น กลุ่มนักศึกษามหาวิทยาลัยรวมทั้งปัญญาชนหรือชนวนการธรรมชาติที่เป็นผู้มีความต้องการแสวงหาคำตอบตามอุดมคติและความใฝ่ฝันของพวกเขาในลักษณะเลือกทดลองให้เข้ากับชีวิตของพวกเขาเอง ซึ่งไม่จำเป็นต้องเป็นการนับถืออย่างถาวร เขาควรมีอิสระในการแสวงหาและเลือกปฏิบัติตามความพอใจ แต่ในกรณีของชนวนการธรรมชาตินั้นกลับกำหนดแนวทางการดำเนินงานกิจกรรมของตนและถูกโปรแกรมความคิดจากองค์กรแม่คือ สำนักกรรมกายทำให้พวกเขาคิดเห็นไปในทางเดียวกัน ปฏิเสธความเชื่อทางศาสนาของสำนักอื่นๆ จึงนับเป็นสิ่งที่อันตรายและน่ากลัวอย่างยิ่งถ้าหากมีการปลูกฝังความคิดเช่นนี้ให้ขยายมากขึ้นต่อไปในกลุ่มเยาวชนของชาติหรือคนชั้นกลาง ในที่สุดจะนำไปสู่วิกฤตการณ์อันร้ายแรงซึ่งสอดคล้องกับคำกล่าวของนักวิชาการผู้สนใจศึกษาการเปลี่ยนแปลงสังคมยุคสมัยใหม่ท่านหนึ่งที่ว่า

“...มนุษย์นั้นต้องการจะปลดปล่อยตัวเองให้เป็นอิสระก็ยิ่งหาสิ่งสูงสุด กราบไหวบูชาความสูงสุด หลงอยู่ในโลกแห่งความสูงสุด โดยหาว่าความสูงสุดก็กลายเป็นกรงขังวิญญาณของผู้แสวงหาความสูงสูดนั้นให้กลายเป็นทาส ทาสที่คิดว่าตนเองได้เป็นไทแล้ว ทาสที่ไม่รู้ตัวเองว่าเป็นทาส...”¹⁷¹

อย่างไรก็ตามผู้วิจัยคิดว่า หากผู้ที่สนใจศึกษาหาคำตอบทางศาสนาให้กับชีวิตของตนเองมีทัศนคติที่กว้างและยอมรับความคิดเห็นที่หลากหลาย แม้ว่าตนเองจะไม่เชื่อหรือเห็นด้วยก็ตามแต่ไม่ควรปฏิเสธเสียแต่ต้น ควรพยายามมองหาสิ่งที่ดีมีคุณค่าซึ่งบางครั้งหลายๆความเชื่อก็มีแง่มุมต่างๆที่น่าสนใจสามารถนำไปประยุกต์ใช้ในชีวิตของตนได้เช่นกัน ลักษณะเช่นนี้เป็นความนิยมในการบริโภคของคนในสังคมสมัยใหม่ ซึ่งสามารถเชื่อหรือนับถือศาสนาต่างๆได้อย่างหลากหลายเป็นการทดลองเช่นเดียวกับการเลือกหาสินค้าหรือสิ่งของที่ตนต้องการ ดังนั้นการนับถือจึงไม่เป็นการถาวรแต่แปรเปลี่ยนไปตามเงื่อนไขของสังคมที่เกิดขึ้น

¹⁷¹ เทียนชัย วงศ์ชัยสุวรรณ, ผู้กระแสกระบวนทัศน์ใหม่ (กรุงเทพมหานคร : โอโณคอินเตอร์เเทร์ครีซอสเซส จำกัด, 2539), หน้า 233.

ความเคลื่อนไหวทางศาสนาของขบวนการธรรมทายาทในสถาบันอุดมศึกษาภาคเหนือที่ได้ดำเนินการมาอย่างต่อเนื่องนับตั้งแต่ปี พ.ศ. 2529 เป็นต้นมาจนถึงปัจจุบัน เพื่อแสวงหาพื้นที่ทางสังคมในการสร้างความชอบธรรมของการดำรงอยู่ของพวกเขาในสถาบันการศึกษา ซึ่งจะทำให้พวกเขาได้เกิดกระบวนการเรียนรู้เพื่อการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนาแบบสำนักธรรมกายซึ่งได้ดำเนินการผ่านการรวมกลุ่มกันภายในองค์กรของขบวนการธรรมทายาทหรือชมรมพุทธศาสตร์ที่เรียกว่า "ชุมชนปฏิบัติการ" (Community of Practice) อันเป็นแหล่งที่เกิดการตอบสนองระหว่างกันของประสบการณ์ด้วยความเคยชินของผู้เข้าที่เข้าร่วมเป็นสมาชิกทั้งเก่าและใหม่โดยจะดำเนินการเป็นขั้นตอนของกระบวนการเรียนรู้และฝึกฝนทักษะผ่านการมีส่วนร่วมในกิจกรรมต่างๆภายใต้กรอบระเบียบขององค์กรแล้ว ยังขยายพื้นที่ทางสังคมจากบุคคลและกลุ่มไปสู่สาธารณะ ดังจะเห็นได้ว่าการนำเสนอตนเองของสมาชิกในขบวนการธรรมทายาทภายในสถาบันอุดมศึกษาและสังคมภายนอก พวกเขาได้ถูกกระบวนการจัดกลาทางสังคมพร้อมกันไปด้วย

สำนักธรรมกายอันเป็นต้นแหล่งกำเนิดแนวความคิดมีฐานะเป็นผู้ถ่ายทอดเนื้อหาความเชื่อทางศาสนาแบบธรรมกายและแบบแผนต่างๆซึ่งได้เข้ามาสู่สมาชิกของขบวนการธรรมทายาทที่มีฐานะเป็นผู้ได้รับการถ่ายทอด โดยแสดงผ่านการมีปฏิบัติการและกิจกรรมที่ได้ปฏิบัติร่วมกันเป็นสื่อเพื่อซึมซับเอาเนื้อหาเหล่านั้นให้ได้ผล ซึ่งในกระบวนการเช่นนี้จึงเป็นกระบวนการศึกษานอกระบบอีกรูปแบบหนึ่ง อย่างไรก็ตามกระบวนการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนาเช่นนี้ได้เกิดจากความพอใจของพวกเขาที่จะปฏิบัติเช่นนั้น มิได้เป็นการถูกบังคับจากผู้กำหนดเนื้อหานั้นแต่อย่างใด

ข้อเสนอแนะ

สำหรับการศึกษาวิจัยในประเด็นที่เกี่ยวกับขบวนการเคลื่อนไหวทางศาสนาและการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนาของกลุ่มความเชื่อทางศาสนาต่างๆที่เกิดขึ้นในสังคมไทยสมัยใหม่ โดยเฉพาะกรณีของกลุ่มนักศึกษาธรรมทายาทในสถาบันอุดมศึกษาภาคเหนือ ผู้วิจัยคิดว่ายังมีประเด็นการศึกษาที่ควรได้รับการค้นคว้าและตรวจสอบต่อไป ได้แก่

1. เจเนอalogyทางสังคมระดับมหภาคที่มีผลต่อการเกิดขึ้นของปรากฏการณ์ทางศาสนาและความเชื่อดังกล่าวเป็นอย่างไร
2. เครือข่ายทางสังคมของสำนักธรรมกายและชมรมพุทธศาสตร์ทั่วประเทศ
3. วัฒนธรรมการบริโภคนิยมที่มีผลต่อการสร้างอัตลักษณ์ทางศาสนาของขบวนการธรรมทายาท

นอกจากนี้การศึกษาวิจัยเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางศาสนาในสังคมไทยยังมีน้อย โดยเฉพาะอย่างยิ่งในมุมมองทางสังคมศาสตร์ที่เชื่อมโยงปรากฏการณ์เหล่านี้กับโครงสร้างสังคมแทบไม่มีเลย

งานวิจัยชิ้นนี้จึงนับว่าเป็นงานวิจัยจำนวนน้อยที่เกิดขึ้นในสังคม ดังนั้นการทำความเข้าใจการเกิดขึ้นของขบวนการธรรมทายาทในสถาบันอุดมศึกษาภาคเหนือจึงเป็นตัวอย่างหนึ่งของกลุ่มความเชื่อทางศาสนานั้น ทำให้นำไปสู่ความพยายามที่จะเข้าใจความเชื่อทางศาสนาและลัทธิพิธีที่หลากหลายต่างๆในสังคมไทยท่ามกลางเงื่อนไขของสังคมสมัยใหม่ ผู้วิจัยคิดว่ายังมีการศึกษาค้นคว้าวิจัยให้มีเข้าใจระบบความเชื่อทางศาสนามากเท่าไร จะมีผลดีต่อความสัมพันธ์ของกลุ่มคนที่แตกต่างกันที่อยู่ในสังคมเดียวกัน การเรียนรู้เกี่ยวกับความเชื่อทางศาสนาอื่นๆที่แตกต่างไปจากของตนเอง จะทำให้คนในสังคมเข้าใจกันมากขึ้น และช่วยลดอคติการแบ่งแยกเป็นกลุ่ม เช่น กลุ่มทางศาสนาหรือกลุ่มชาติพันธุ์ต่างๆ เป็นต้น ลงไปได้มากและทำให้สังคมไทยมีความสงบสันติยิ่งขึ้นและความขัดแย้งจะลดลงไปได้โดยอัตโนมัติ ผู้วิจัยคาดหวังว่าในอนาคตควรจะมีการศึกษาวิจัยเกี่ยวกับปรากฏการณ์ทางศาสนาในสังคมไทยให้มากขึ้นอีกไปตามลำดับ